

A Critical Discourse Analysis of Socially Marked Lexicon in ‘Attar’s *Manteq al-tayr* Using Fairclough’s Approach

Afsaneh Tajik Ghaleh
khajeh *

Ph.D. Candidate, Department of Persian Language and Literature, Varamin-Pishva branch, Azad Islamic University, Varamin, Iran.

Masooome Khodadadi
Mahabad

Assistant professor, Department of Persian Language and Literature, Varamin-Pishva branch, Azad Islamic University, Varamin, Iran.

Alireza Ghojzade

Assistant professor, Department of Persian Language and Literature, Varamin-Pishva branch, Azad Islamic University, Varamin, Iran.

Abstract

While rooted in mystical tradition, the poetry of ‘Attar Nayshaburi abounds with socially marked lexicon—words carrying specific semantic loads and connotations that reveal underlying social values, attitudes, and ideologies. These lexemes, embodying expressive, relational, and experiential values, directly and indirectly shape the interpretation of themes, simultaneously reflecting and reinforcing social norms. In *Manteq al-tayr* [*The Conference of the Birds*], ‘Attar employs rhetorical devices—allegory, metaphor, and especially symbolism—within nested narratives and dialogues to critique human and social relations through mystical and philosophical lenses. This descriptive-analytical study, contextualized within ‘Attar’s socio-historical milieu, applies Fairclough’s Critical Discourse Analysis (CDA) framework to examine socially marked lexicon in *Manteq al-tayr*. It explores the interplay between language and social structures, focusing on how key lexemes and social signs mirror

* Corresponding Author: aftajik49@gmail.com

How to Cite: Tajik Ghaleh khajeh, A., Khodadadi Mahabad, M., Ghojzade, A. (2025). A Critical Discourse Analysis of Socially Marked Lexicon in ‘Attar’s *Manteq al-tayr* Using Fairclough’s Approach. *Literary Language Research Journal*, 2(8), 191- 230. doi: 10.22054/jrll.2025.84576.1146

values, norms, and power dynamics within pivotal institutions (politics, Sufism, and religious orthodoxy). Findings demonstrate that these lexemes not only depict 'Attar's society but also deepen our understanding of his philosophical and mystical thought, offering a valuable resource for linguistic, literary, and sociological studies of Persian literature's socio-cultural dimensions.

1. Introduction

Manteq al-tayr, a masterpiece of Persian literature, uses allegory and linguistic symbolism to interrogate social and mystical themes. This study analyzes its socially marked lexicon through Fairclough's CDA model (description, interpretation, explanation), revealing how language encodes historical power structures. This framework enables the analysis of the relationship between language and social structures during 'Attar's time, yielding a deeper understanding of how the social values and norms of that era are reflected in *Manteq al-tayr*. The analysis of marked social lexicon serves as a powerful tool for deciphering the intricate connections between language, power, and society. Given that every discourse is fundamentally a collection of lexical choices, word selection is of paramount importance in critical discourse analysis. By examining semantic connotations, norm production, power dynamics, and cultural shifts, researchers can gain profound insights into how discourses are formed and transformed across different societies. Accordingly, this paper analyzes key terms and social markers in *Manteq al-tayr*, aiming to illuminate new dimensions of the work.

2. Research questions

The study addresses the following research questions:

1. Within the framework of critical discourse analysis, what values and significations do marked social lexicon in *Manteq al-tayr* carry?
2. Which power structures and social institutions does 'Attar critically challenge in *Manteq al-tayr*?

3. Background of the Research

Numerous studies have been conducted on 'Attar's poetry; however, given that the examination of literary subjects through the lens of

linguistics and discourse analysis is a relatively recent development—and with emphasis on the fact that no similar research has been conducted on another mystical work—the present study appears to be unprecedented in the field of critical discourse analysis of marked social lexicon in ‘Attar’s *Mantiq al-tayr*. In this regard, the research is both innovative and original.

For instance:

- **Ardehshirzadeh’s (2018) dissertation**, titled “*Real and Symbolic Characters and Proper Nouns in ‘Attar Nayshaburi’s Manteq al-tayr*,” examines the characters in ‘Attar’s work and their literal or symbolic roles in the book’s narratives.
- **Farrokhnia and Heydari (2011)**, in their article “*Thresholds of Social Connection and Disconnection in ‘Attar Nayshaburi’s Manteq al-tayr*,” analyze the discourse of the birds and their characteristics in *Manteq al-tayr*, deciphering the allegorical codes within the text.

3. Methodology

This study employs a descriptive-analytical approach utilizing Fairclough’s model of critical discourse analysis (CDA). For data collection, textual analysis methodology was applied through the following procedure: A close reading of *Manteq al-tayr* was conducted to identify recurrent instances of marked social lexicon; the identified lexicon were systematically classified into thematic categories, including: living environment and socio-historical conditions of the poet’s era, cultural and political contexts, social stratification, human relations and interactions; data analysis followed Fairclough’s three-dimensional CDA model: systematic detection of marked lexicon; semantic analysis; discursive interpretation; and analysis of the results.

4. Discussion and Analysis

This study examines socially marked lexicon in ‘Attar Nayshaburi’s *Manteq al-tayr*, employing Fairclough’s critical discourse analysis (CDA) framework to analyze the text’s language across three levels: description, interpretation, and explanation.

Description: At this primary level, the study identifies and extracts key lexicon and phrases bearing social significance within the text. These lexical items—characterized by their ideological, cultural, and social connotations in *Manteq al-tayr*—are systematically cataloged. The analysis focuses exclusively on linguistic and structural features, deliberately suspending deeper semantic investigation.

Interpretation: The second analytical tier explores the connotative meanings and textual relationships of these marked lexicon. Socially marked lexicon is examined within ‘Attar’s historical and cultural milieu to demonstrate how these lexical choices reflect contemporaneous attitudes, value systems, and power dynamics. This interpretive stage elucidates the mechanisms of ideological transmission through linguistic means.

Explanation: The final stage investigates the sociolinguistic motivations behind these lexical selections and their role in either reinforcing or challenging dominant power structures. Fairclough’s CDA framework conceptualizes language here as both an instrument and a site of socio-ideological negotiation—capable of either perpetuating or subverting established norms. Through this tripartite analysis, *Manteq al-tayr* emerges not merely as a literary artifact, but as a discursive arena where ‘Attar’s critical engagement with his social reality is linguistically encoded.

The findings demonstrate that the language of *Manteq al-tayr* transcends its literary function, embodying complex sociopolitical dimensions that Fairclough’s three-tiered model effectively uncovers.

5. Conclusion

The analysis of socially marked lexicon in ‘Attar’s *Manteq al-tayr*, employing Fairclough’s discourse analysis model, reveals that the work conveys profound socio-cultural messages not only linguistically but also symbolically. The lexical choices in this mystical masterpiece serve a dual function: while transmitting Sufi concepts, they simultaneously reflect the prevailing social attitudes and structures of ‘Attar’s era. Through Fairclough’s framework, we have identified three key discursive elements embedded in the text: Power relations, ideological constructs, and social identity formation. These semantically charged terms play a pivotal role in shaping the work’s

social discourse. This study demonstrates how critical discourse analysis can illuminate the complex interplay between language, culture, and society in pre-modern literary texts, offering methodological implications for analyzing other works of classical Persian literature.

Keywords: Attar, Manteq al-tayr, Fairclough, Critical Discourse Analysis, socially marked lexicon.

بررسی واژگان نشان‌دار اجتماعی در منطق‌الطیر عطار بر اساس رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف

افسانه تاجیک قلعه خواجه * دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، واحد ورامین-پیشوا، دانشگاه آزاد اسلامی، ورامین، ایران.

معصومه خدادادی مهاباد استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد ورامین-پیشوا، دانشگاه آزاد اسلامی، ورامین، ایران.

علیرضا قوجه‌زاده استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد ورامین-پیشوا، دانشگاه آزاد اسلامی، ورامین، ایران.

چکیده

اشعار عطار نیشابوری با وجود درون‌مایه عرفانی، سرشار از واژگان نشان‌دار اجتماعی است. این واژگان دارای بار معنایی خاص و معانی ضمنی هستند که می‌توانند نشان‌دهنده ارزش‌ها، نگرش‌ها و ایدئولوژی‌های اجتماعی باشد. واژگان نشان‌دار که دارای ارزش‌های بیانی، رابطه‌ای و تجربی هستند، به‌طور مستقیم و غیرمستقیم بر نحوه درک و تفسیر موضوعات مختلف تأثیر می‌گذارند و به بازتاب و تقویت هنجارهای اجتماعی کمک می‌کند. عطار در منطق‌الطیر با کمک گرفتن از ابزارهای بلاغی متعدد مانند تمثیل، استعاره و به‌ویژه نماد یا سمبل در قالب حکایات و گفتگوهای متعدد با بهره‌گیری از مضامین عرفانی و فلسفی، روابط انسانی و اجتماعی را بررسی و نقد می‌کند. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با در نظر گرفتن شرایط تاریخی-اجتماعی زمان عطار، بر اساس رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف، به بررسی واژگان نشان‌دار اجتماعی در منطق‌الطیر عطار می‌پردازد. در این پژوهش تلاش شده ارتباط بین زبان و ساختارهای اجتماعی در متن مورد نظر تحلیل گردد و با تمرکز بر واژگان کلیدی و نشانه‌های اجتماعی نحوه بازتاب ارزش‌ها، هنجارها و روابط قدرت در مهم‌ترین نهادهای جامعه یعنی سیاست، تصوف و شریعت در اثر عطار بررسی شود. نتایج این مطالعه نشان می‌دهد که واژگان نشان‌دار اجتماعی در

مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی است.

* نویسنده مسئول: aftajik49@gmail.com

منطق الطیر نه تنها در به تصویر کشیدن جامعه آن زمان کمک می کند، بلکه به درک عمیق تر از تفکر فلسفی و عرفانی عطار نیز منجر می گردد و می تواند منبعی مفید برای مطالعات زبان شناسی، ادبیات و جامعه شناسی در زمینه ارتباطات اجتماعی و فرهنگی در ادبیات فارسی باشد.

کلیدواژه ها: عطار، منطق الطیر، فرکلاف، تحلیل گفتمان انتقادی، واژگان نشان دهنده اجتماعی.

۱. مقدمه

ادبیات به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ابزارهای بیان فرهنگ و هویت اجتماعی، همواره بازتاب‌دهنده ارزش‌ها، هنجارها و روابط قدرت در جوامع مختلف بوده است. آثار ادبی همچون آینه‌ای از جامعه هستند و پژوهشگران می‌توانند با تحلیل آن‌ها به درک عمیق‌تری از ساختارهای اجتماعی و فرهنگی برسند. یکی از آثار برجسته ادبیات فارسی منطق‌الطیر عطار نیشابوری است که در قالب داستانی تمثیلی مسائل اجتماعی و عرفانی را بیان می‌دارد. این اثر با استفاده از نمادها و نشانه‌های زبانی هدف به تصویر کشیدن روابط انسانی و اجتماعی را پی گرفته است.

در این پژوهش تلاش شده تا شماری از واژگان نشان‌دار اجتماعی منطق‌الطیر با روش توصیفی - تحلیلی بر اساس الگوی تحلیل گفتمان فرکلاف در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین، بررسی شود. این الگو این امکان را می‌دهد که ارتباط میان زبان و ساختارهای اجتماعی تحلیل شود و درک بهتری از چگونگی بازتاب ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی آن زمان در اشعار منطق‌الطیر به دست آید. با استفاده از روش تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف می‌توان متن را از سطح زبان شناختی فراتر برد و ارتباطی هدفمند بین متن و زمینه اجتماعی برقرار کرد (بشیر، ۱۳۹۹: ۹۳).

با توجه به اهمیت زبان در شکل‌دهی و بازتاب تفکر و رفتار اجتماعی، بررسی واژگان نشان‌دار در این اثر می‌تواند به شناخت عمیق‌تری از تفکرات عطار و تأثیر آن بر جامعه زمانه‌اش منجر شود. تحلیل واژگان نشان‌دار اجتماعی ابزاری قدرتمند برای درک روابط پیچیده میان زبان، قدرت و جامعه است. با توجه به اینکه هر گفتمانی در اصل مجموعه‌ای از واژه‌هاست؛ گزینش واژگان در تحلیل گفتمان انتقادی امر مهمی است. «سبک محصول گزینش خاصی از واژه‌ها و تعبیر و عبارات است» (شمیسا، ۱۳۸۰: ۲۶). «هر گزینشی به لحاظ شدت عواطف و احساسات مخصوصاً در ادبیات متمایز است، به عبارتی برخی از گزینش‌ها نسبت به دیگر آن‌ها ادبی‌تر، صمیمانه‌تر و قوی‌تر هستند» (همان: ۲۸). پژوهشگران با بررسی بار معنایی، تولید هنجارها، و نقش قدرت و تغییرات فرهنگی می‌توانند به بینش‌های عمیق‌تری درباره نحوه

شکل‌گیری و تغییر گفتمان‌ها در جوامع مختلف دست یابند. این تحلیل‌ها نه تنها به شناختِ بهترِ واقعیت‌های اجتماعی کمک می‌کند، بلکه می‌تواند زمینه‌ساز تغییرات مثبت در جامعه باشد. در این راستا، مقاله حاضر واژگان کلیدی و نشانه‌های اجتماعی را در منطق الطیر تحلیل می‌کند و سعی دارد تا ابعاد جدیدی از این اثر را روشن سازد و تلاش می‌شود به پرسش‌های زیر پاسخ داده شود:

- با توجه به الگوی تحلیل گفتمان انتقادی، واژگان نشان‌دار اجتماعی در منطق الطیر دارای چه ارزش‌ها و دلالت‌هایی هستند؟
- عطار در منطق الطیر کدام قدرت‌ها و نهادهای اجتماعی را به چالش انتقادی کشانده است؟

۲. پیشینه پژوهش

در باره اشعار عطار پژوهش‌های زیادی انجام شده، اما با توجه به اینکه عمر چندانی از نگریستن به آثار ادبی از دریچه زبان‌شناسی و روش تحلیل گفتمان نمی‌گذرد و پژوهش در این زمینه در سال‌ها و دهه‌های اخیر شکل گرفته و بسط یافته است؛ و همچنین در این پژوهش با بررسی واژگان خاص و نشان‌دار اجتماعی، به کشف و استخراج روابط نشانه‌ای، لایه‌های معنایی پنهان، یا ساختارهای زبانی-نمادین جدیدی پرداخته شده است؛ به نظر می‌رسد پژوهش پیش‌رو در زمینه تحلیل گفتمان انتقادی واژگان نشان‌دار اجتماعی منطق الطیر عطار پیشینه‌ای نداشته و از این لحاظ تازه باشد. در ادامه به چند پژوهش درباره منطق الطیر و تحلیل گفتمان دیگر متون عرفانی طبق نظریه فرکلاف اشاره می‌شود.

۱. پایان‌نامه اردشیرزاده (۱۳۹۷) با عنوان «شخصیت‌ها و اعلام حقیقی و نمادین در منطق الطیر عطار نیشابوری» به بررسی شخصیت‌های موجود در منطق الطیر و نقش حقیقی یا نمادین آن‌ها در حکایات این کتاب اختصاص دارد.

۲. خاکباز و حیدری (۱۳۹۹) در مقاله «بررسی لحن پایدارانه تقابل عطار با صاحب‌منصبان دنیوی در آینه منطق الطیر» به لحن عارفانه و پایدارانه عطار در مقابل ظلم و ستم پرداخته‌اند.

۳. دشتی و دیگران (۱۴۰۰) در مقاله «تحلیل انتقادی گفتمان قدرت در مثنوی (بررسی موردی قصه اهل صبا)» به بررسی جملات و عبارات و ساخت‌های دربردارنده مؤلفه‌های گفتمان‌مدار در حکایت اهل صبا پرداخته‌اند.

۴. فرخ‌نیا و حیدری (۱۳۹۰) در مقاله «آستانه‌های پیوند و شکاف اجتماعی در منطق الطیر عطار نیشابوری» به تحلیل گفتمان پرندگان و ویژگی‌های آن‌ها در منطق الطیر و گره‌گشایی از رمزهای این اثر پرداخته‌اند.

۵. محمدی پویا و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله «پرورش تفکر انتقادی بر اساس تحلیل محتوای کتاب منطق الطیر عطار نیشابوری» به بررسی و تشریح لایه پنهانی انتقادی در اشعار عطار مخصوصاً منطق الطیر پرداخته‌اند.

۳. روش پژوهش

این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از الگوی تحلیل گفتمان فرکلاف انجام شد. هدف اصلی آن شناسایی و تحلیل واژگان نشان‌دار اجتماعی در منطق الطیر عطار، و بررسی نحوه کارکرد این واژگان در ایجاد و بازنمایی گفتمان‌های اجتماعی و فرهنگی آن زمان است. جامعه آماری پژوهش متن کامل منطق الطیر است.

برای جمع‌آوری داده‌ها از روش تحلیل متن استفاده شد. ابتدا، متن منطق الطیر به دقت مطالعه گردید و گزیده‌هایی که شامل واژگان نشان‌دار اجتماعی پربسامد هستند، شناسایی شد. این واژگان به دسته‌های مختلفی تقسیم مانند واژگان مرتبط با محیط زندگی و اوضاع اجتماعی، فرهنگی و سیاسی زمان شاعر، طبقات اجتماعی، و روابط انسانی تقسیم، و سپس تحلیل شدند.

الگوی فرکلاف شامل مراحل زیر است:

۱. شناسایی واژگان نشان‌دار: واژگان و عبارات نشان‌دار اجتماعی شناسایی و استخراج می‌شوند؛

۲. تحلیل معنایی: معنای واژگان تحلیل می‌شود تا بار معنایی و اجتماعی هر واژه مشخص گردد؛

۳. تحلیل گفتمانی: نحوه کارکرد این واژگان در متن و تأثیر آن‌ها بر ساختار کلی گفتمان بررسی می‌شود که بررسی زمینه‌های اجتماعی، فرهنگی و تاریخی مرتبط با واژگان را نیز شامل می‌گردد.

۴. تجزیه و تحلیل: نتایج به دست آمده به صورت توصیفی و تحلیلی ارائه می‌شوند تا درک عمیق‌تری از گفتمان اجتماعی اثر به دست آید.

۴. مفاهیم و چارچوب نظری پژوهش

۴.۱. واژگان نشان‌دار

در ادبیات فارسی، واژگان به دو دسته کلی نشان‌دار و بی‌نشان تقسیم می‌شود. این دو دسته تفاوت‌هایی اساسی دارند:

واژگان نشان‌دار به کلماتی اطلاق می‌شود که دارای بار معنایی خاص و معانی ضمنی هستند و می‌توانند نشان‌دهنده ارزش‌ها، نگرش‌ها و ایدئولوژی‌های اجتماعی باشند. معمولاً این واژگان به گونه‌ای انتخاب می‌شوند که تأثیر عمیقی بر احساسات و تفکرات افراد داشته باشند و در نتیجه در شکل‌گیری گفتمان‌های اجتماعی و سیاسی نقش مهمی ایفا کنند. واژگان نشان‌دار می‌توانند مستقیم یا غیرمستقیم بر نحوه درک و تفسیر موضوعات مختلف تأثیر بگذارند و به بازتاب و تقویت هنجارهای اجتماعی کمک کنند.

متون ادبی و سخنان اعتقادی اساساً ارزشی و حاوی دیدگاه‌های شخصی گوینده هستند و طبیعی است که سرشار از واژه‌های نشان‌دار باشند (یارمحمدی، ۱۳۸۳: ۶۳). واژگان نشان‌دار اجتماعی در ادبیات فارسی به واژه‌هایی اطلاق می‌شود که به نوعی ویژگی‌های اجتماعی، فرهنگی یا هویتی گروه‌های خاصی از افراد را نشان می‌دهند. این واژگان معمولاً بار معنایی خاصی دارند و می‌توانند به تفاوت‌های جنسیتی، نژادی، اقتصادی یا فرهنگی اشاره کنند. مثلاً واژه‌هایی مانند "پسر" و "دختر" به طور ضمنی به نقش‌ها و انتظارات اجتماعی مرتبط

با جنسیت اشاره دارند؛ یا واژه‌هایی مانند "عشق"، "شرف"، "غیرت"، "آزادی" و "نجابت" که بار معنایی عمیقی دارند و در متن‌های ادبی به‌طور خاص به مفهوم‌های اجتماعی و فرهنگی اشاره می‌کنند.

واژگان بی‌نشان به کلماتی گفته می‌شود که بار معنایی خاصی ندارند و معمولاً به صورت عمومی و بدون اشاره به ویژگی‌های خاص اجتماعی یا فرهنگی به کار می‌روند. این واژگان بیشتر به توصیف عینی و واقعیت‌های ملموس می‌پردازند. برای مثال واژه‌هایی مانند "کتاب"، "میز"، "درخت" و "خانه" که به اشیاء یا مفاهیم عینی اشاره دارند و بار معنایی خاصی در زمینه‌های اجتماعی یا فرهنگی ندارند.

به‌طور کلی، تفاوت اصلی بین این دو نوع واژه در بار معنایی و ارتباط آن‌ها با ویژگی‌های اجتماعی و فرهنگی است. واژگان نشان‌دار به نوعی هویت، احساسات یا ارزش‌ها را منتقل می‌کنند، درحالی‌که واژگان بی‌نشان بیشتر به واقعیت‌های ملموس و عینی اشاره دارند. در ادبیات، استفاده از هر دو نوع واژه می‌تواند به غنای متن و عمق مفهوم کمک کند. خنثایی و نشان‌داری واژگان، ارزش زیادی در تعیین محتوا و سرشت ایدئولوژیک متن دارد (فتوحی‌رودم‌عجنی، ۱۳۹۰: ۲۶۶).

۲.۴. گفتمان

فرکلاف معتقد است که گفتمان مجموعه به‌هم‌تافته‌ای از سه عنصر عمل اجتماعی، عمل گفتمانی و متن است (۱۳۷۹: ۹۷). گفتمان به مجموعه‌ای از گفتار، نوشتار و تعاملات اجتماعی اطلاق می‌شود که در یک بافت خاص فرهنگی و تاریخی شکل می‌گیرد. گفتمان شامل زبان، نشانه‌ها و نمادهایی است که در ارتباطات انسانی استفاده می‌شود و به بیان معانی، ارزش‌ها و نگرش‌ها کمک می‌کند. این مفهوم فراتر از کلمات و جملات است و به نحوه‌ای که زبان در ساختارهای اجتماعی و فرهنگی عمل می‌کند، توجه دارد. گفتمان می‌تواند شامل موضوعات مختلفی مانند سیاست، فرهنگ، جنسیت و هویت باشد و به شکل‌گیری و بازتولید

قدرت و ایدئولوژی‌های اجتماعی کمک کند. به‌طورکلی گفتمان به ساخت یا بافت زبان در مراحل بالاتر از جمله اطلاق می‌شود (یارمحمدی، ۱۳۸۳: ۵۱).

۳.۴. تحلیل گفتمان

تحلیل گفتمان به رویکردی پژوهشی اطلاق می‌شود که در آن مطالب زبانی مانند گفتگو، متون مکتوب و گاه مطالب دیگر سندی برای پدیده‌هایی فراتر از فرد به حساب آید (تیلور، ۱۳۹۷: ۳۵). به عبارتی تحلیل گفتمان به مطالعه و بررسی ساختارها، الگوها و معانی موجود در گفتمان‌ها اشاره دارد. این تحلیل به دنبال درک نحوه عملکرد زبان در ایجاد معانی، شکل‌دهی به هویت‌ها و بازنمایی قدرت است. تحلیل گفتمان معمولاً شامل بررسی متون، گفتارها و تعاملات اجتماعی است تا نشان دهد چگونه زبان می‌تواند در ساختارهای اجتماعی تأثیرگذار باشد. این نوع تحلیل به پژوهشگران کمک می‌کند تا روابط پیچیده میان زبان، قدرت و جامعه را بررسی کنند و به درک عمیق‌تری از نحوه تأثیرگذاری گفتمان بر رفتارها و نگرش‌های انسانی دست یابند.

«در تحلیل گفتمان، با تکیه بر مبانی نظری و راهبردهای زبان‌شناسی می‌توان معنا و نقش مشارکت‌کنندگان و سخنانشان را توصیف کرد» (آقاگل‌زاده، ۱۳۹۲: ۱۵۰). تحلیل یک گفتمان خاص تحلیل هر یک از سه بُعد عمل اجتماعی، عمل گفتمانی و متن، و روابط میان آنها را طلب می‌کند (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۹۷).

۴.۴. تحلیل گفتمان انتقادی

تحلیل گفتمان انتقادی رویکردی است که به بررسی روابط قدرت و نابرابری‌های اجتماعی از طریق تحلیل زبان می‌پردازد. این نوع تحلیل به دنبال شناسایی و نقد ساختارهای اجتماعی و فرهنگی است که منجر به نابرابری‌ها و ستم‌های اجتماعی می‌شوند. تحلیل گفتمان انتقادی معمولاً با تأکید بر زمینه‌های اجتماعی، تاریخی و فرهنگی انجام می‌شود و هدف آن روشن کردن چگونگی تولید و بازتولید قدرت از طریق زبان است. این رویکرد به پژوهشگران این

امکان را می‌دهد که علاوه بر تحلیل متون به نقد اجتماعی و سیاسی نیز توجه داشته باشند و تلاش کنند تا تغییرات مثبت را در جامعه ایجاد کنند.

«تحلیل انتقادی گفتمان به ما می‌گوید که تحلیل دقیق متون باید به جزئی مهم از تحلیل‌های علمی، اجتماعی و فرهنگی تبدیل شود» (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۱۸). «تحلیل‌گر گفتمان انتقادی دوست دارد بداند چگونه یک گروه یا یک دسته بر انواع افکار و اندیشه‌های پذیرفته‌شده، اعمال نفوذ می‌کنند» (تیلور، ۱۳۹۷: ۳۷).

۵. یافته‌های تحقیق، بحث و بررسی

سطوح تحلیل گفتمان انتقادی منطق‌الطیر

الگوی تحلیل گفتمان انتقادی به‌ویژه مرتبط با نورمن فرکلاف شامل سه سطح اصلی: توصیف، تفسیر، و تبیین می‌شود. این سه سطح به پژوهشگران کمک می‌کند تا گفتمان‌ها را جامع‌تر تحلیل کنند.

۵. ۱. سطح توصیف

در این سطح، تمرکز بر ویژگی‌های ظاهری متن یا گفتار است. پژوهشگر به بررسی عناصر زبانی، ساختار جملات، واژگان و نشانه‌ها می‌پردازد. هدف از توصیف، شناسایی و ثبت ویژگی‌های زبانی و ساختاری است که در گفتمان وجود دارد. در این مرحله، سوالاتی مانند "چه کلماتی استفاده شده‌اند؟" و "ساختار جملات چگونه است؟" مطرح می‌شود. توصیف به ما کمک می‌کند تا بفهمیم گفتمان چگونه به صورت زبانی شکل گرفته است. فرکلاف در این سطح برای بررسی واژگان، تأکید می‌کند که متن باید پاسخگوی پرسش‌های زیر در بخش توصیف واژگان باشد: کلمات واجد کدام ارزش‌های تجربی، رابطه‌ای و بیانی هستند؟ چه نوع رابطه معنایی (هم‌معنایی، شمول معنایی، تضاد معنایی) به لحاظ ایدئولوژیک معنادار بین کلمات وجود دارد؟ در کلمات از کدام استعاره‌ها استفاده شده است؟ که هرکدام از این موارد زیر مجموعه‌ای از سوالات تخصصی‌تر دارد (۱۳۷۹: ۱۷۰).

۵. ۱. ۱. ارزش رابطه‌ای واژگان

ارزش رابطه‌ای با رابطه‌ها و روابط اجتماعی سروکار دارد (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۷۲) و به معنای بررسی و تحلیل نقش واژگان و اصطلاحات در ایجاد معنا و ارتباطات اجتماعی است. این سطح از تحلیل به جزئیات زبانی و ساختاری متن توجه می‌کند و به دنبال درک این است که چگونه انتخاب واژگان می‌تواند بر نحوه درک و تفسیر متن تأثیر بگذارد.

بررسی چگونگی ارتباط واژه‌ها با یکدیگر مانند هم‌نشینی و هم‌معنایی (جانشینی) می‌تواند نشان‌دهنده ساختارهای قدرت و ایدئولوژی‌های موجود در گفتمان باشد. برای مثال، استفاده از کلمات خاص در کنار هم می‌تواند نشان‌دهنده یک نگرش خاص نسبت به موضوع مورد بحث باشد.

۵. ۱. ۱. ۱. روابط واژگان در محور همنشینی

همنشینی به معنای هم‌زمانی و هم‌جواری دو یا چند واژه در یک بافت زبانی است. روابط همنشینی واژگان به نحوه قرارگیری و هم‌نشینی واژه‌ها کنار یکدیگر در متن اشاره دارد. این روابط می‌تواند به درک معنا و تأثیرگذاری زبان کمک کند و نقش مهمی در تحلیل گفتمان ایفا می‌کند.

از سازوکارهایی که می‌توان آن‌ها را بر اساس روابط همنشینی دانست "تناسب" و "تضاد" است که در تحلیل گفتمان "شمول معنایی" و "تضاد معنایی" نام دارد. شمول معنایی، موردی است که در آن معنای یک کلمه در بطن معنای کلمه‌ای دیگر جای دارد و تضاد معنایی همان ناسازگاری معنایی است (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۷۷). در بخش توصیف به بررسی این گونه روابط بین واژگان خواهیم پرداخت. یکی از این روابط، "باهم‌آیی" (یا صنعت تناسب) است که در آن نویسندگان یا شاعر با استفاده از واژگان و عبارات مشابه، هماهنگی و هم‌خوانی خاصی در متن ایجاد می‌کند. در باهم‌آیی معمولاً واژه‌ها یا عبارات مشابه از نظر صوتی یا معنایی کنار هم قرار می‌گیرند تا تأثیر بیشتری بر خواننده بگذارند. در اشعار عطار باهم‌آیی می‌تواند به صورت تکرار واژگان، عبارات مشابه یا واژه‌های هم‌معنا مشاهده شود که به غنای معنایی و موسیقایی شعر

کمک می‌کند. «تناسب از مهم‌ترین عوامل در تشکیل و استحکام فرم درونی شعر است. تناسب آن است که بین کلمات ارتباط معنایی باشد» (شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۰۸).

منظور از "تضاد معنایی" کلماتی هستند که معنای متضاد دارند و از این اصطلاح فقط در حوزه واژگان و معنا استفاده می‌شود. عطار در منطق‌الطیر با استفاده از واژگان مشابه و هم‌آوایی، مفاهیم عرفانی و فلسفی را زیبا و جذاب بیان می‌کند. تکرار عبارات و ایجاد هماهنگی صوتی باعث می‌شود که شعر نه تنها از نظر معنایی غنی باشد بلکه از نظر موسیقایی نیز جذاب‌تر گردد. همچنین او از تناسب تضاد نیز به خوبی بهره برده است. برای مثال در منطق‌الطیر می‌توان تضاد بین عشق و نفرت، نور و تاریکی، و زندگی و مرگ را دید.

در بخش شمول معنایی و از واژه‌هایی که در منطق‌الطیر روابط معنایی مستحکمی دارند، می‌توان واژه‌های "درد"، "مرگ"، "اشک"، "جفا"، "رنج" و "عشق" را برشمرد.

جدول ۱. بسامد کاربرد واژگان در حوزه شمول معنایی در منطق‌الطیر

تناسب (شمول معنایی)	
واژه	تعداد کاربرد
درد	۱۱۲
مرگ	۲۳
اشک	۳۹
جفا	۸
رنج	۱۹
عشق	۲۰۴

کاربرد این واژگان در اشعار و حکایت‌های منطق‌الطیر نشان از پیوند آن‌ها با واقعیت محیط پیرامون شاعر در ضمیر ناخودآگاه او دارد.

عاشق آشفته فرمان کی برد؟ درد درمان سوز درمان کی برد؟

(عطار، ۱۳۸۴: ۱۲۴۵)

باز بنگر تا سر پیغمبران چه جفا و رنج دید از کافران
(عطار، ۱۳۸۴: ۲۱۴)

هر که را در عشق چشمی باز شد پای کوبان آمد و جانباز شد
(عطار، ۱۳۸۴: ۱۰۸۲)

نکته دیگر که در بحث شمول معنایی باید به آن اشاره کرد همراهی واژه "درد" با واژه "دل" در بیش از ۱۴ بیت و همچنین همراهی واژه "درد" با "صبر" و "انتظار" در بیش از ۵ بیت از منطق الطیر است که نشان از شرایط آشفته اجتماع آن زمان و به هم ریختگی روحی عطار دارد. این واژه‌های فقط واژگان عرفانی نیستند، بلکه آینه‌ای از رنج‌های زمانه و آشفتگی درونی عطارند. از یک سو "درد" نشانگر فراق از معشوق حقیقی (حق تعالی) است و از سوی دیگر، می‌تواند نشانه‌ای از رنج‌های شاعر در جامعه‌ای آشفته و پر از فساد و ریا باشد. وقتی "صبر" و "انتظار" در کنار "درد" قرار می‌گیرند نشان می‌دهند که این رنج و آشفتگی امری گذرا نیست، بلکه مرحله‌ای اجتناب‌ناپذیر در راه رسیدن به حقیقت است. در عین حال، می‌توان آن را نشانه‌ای از احساس ناتوانی و بی‌پناهی در برابر وضعیت اجتماعی و تاریخی دانست؛ زمانی که شعرا و عرفا با دیدن نفاق، ظلم، و بی‌عدالتی چاره‌ای جز صبر نداشتند. این سه گانه می‌تواند نوعی مقاومت شاعرانه و معنوی در برابر فروپاشی اخلاقی و اجتماعی تلقی شود. عطار با زبان عرفان به جامعه هشدار می‌دهد که از مسیر حقیقت فاصله گرفته است.

تا دوا ناپید پدید این درد را خوش دلی کی روی باشد مرد را
(عطار، ۱۳۸۴: ۲۴۵۸)

درد بایسد در ره او و انتظار تا در این هر دو برآید روزگار
(عطار، ۱۳۸۴: ۳۳۲۰)

ساز وصل است این چه تو داری و بس صبر کن در درد هجران یک نفس
(عطار، ۱۳۸۴: ۳۴۲۶)

در بحث تضاد معنایی از بین واژه‌های پرسامد و مرتبط با اصول جامعه‌شناختی، می‌توان به "دشمن" اشاره کرد. این واژه با فراوانی ۱۴ بار، در محور همنشینی واژگان با رابطه تضاد معنایی در ابیات آمده است. شمار "دوست" با بسامد ۲۶ بار در تضاد معنایی با "دشمن" است.

خواه دشمن گیر اینجا خواه دوست
جمله را گردن به زیر بار اوست
(عطار، ۱۳۸۴: ۵۲)

واژگان دیگر در مبحث تضاد معنایی اشعار منطق‌الطیر، واژه‌های "کفر" و "ایمان" است. کفر ۲۵، کافر ۲۶، ایمان ۳۱، دین ۵۳، و مؤمن ۳ بار به کار رفته است. کاربرد این واژگان و بسامد نسبتاً بالای آن‌ها می‌تواند بیانگر اوضاع نابسامان مذهبی و جامعه دینی در زمان حمله و استیلای مغول بر شهرهای ایران باشد.

کفر کافر را و دین دیندار را
ذره‌ای درد دل عطــــــــــــــــار را
(عطار، ۱۳۸۴: ۱۸۵)

همچنین است آوردن واژه‌های "نام" و "نگ" در بحث تضاد معنایی در ۶ بیت:
گفت من بس فارغم از نام و نگ
شیشه سالوس بشکستم به سنگ
(عطار، ۱۳۸۴: ۱۲۹۰)

از دیگر موارد به کارگرفتن واژه‌ها در حوزه تضاد معنایی می‌توان این موارد را ذکر کرد (شماره بیت در پرانتز آمده): "عافیت و رسوایی" (۱۲۳۸)، "زهد و ترسایی" (۱۴۸۷)، "نیک و بد" (۳۷۴۵)، "هشیار و مست" (۱۳۹۹)، "آهن و موم" (۶۵۰)، "بندگی و آزادی" (۳۷۷۰)، "تلخ و شیرین" (۲۳۸۲)، "وصل و هجران" (۳۴۲۷)، "شرک و توحید" (۳۷۸۶) و

دوره عطار، عصر تعصبات مذهبی، فراوانی زاهدان و صوفیان ریاکار، و سقوط فرهنگ و دین در اوضاعی به هم ریخته و متشنج است. این امر در اشعاری که از طریق تقابل بین دین و دنیا، کفر و ایمان، و شک و یقین دیدگاه شاعر را مطرح می‌کند، بروز یافته است.

۵. ۱. ۱. ۲. روابط واژگان در محور جانشینی

محور جانشینی به مجموعه‌ای از واژه‌ها اشاره دارد که می‌توانند در یک موقعیت خاص به جای یکدیگر استفاده شوند. این روابط معمولاً شامل هم‌معنی‌ها، ضد‌معنی‌ها و واژه‌های مرتبط است. روابط واژگان در محور جانشینی، به نحوه‌ای اشاره دارد که یک واژه می‌تواند با واژه‌های دیگر در یک بافت خاص جایگزین شود. این روابط به نوعی به ساختار زبانی و معنایی متن کمک می‌کند و می‌تواند تأثیر قابل توجهی بر معنا و احساس متن داشته باشد. از روابط معنایی بسیار مهم در محور جانشینی کلام، برگزیدن "استعاره" است. استعاره وسیله‌ای برای بازنمایی جنبه‌ای از تجربه بر حسب جنبه‌ای دیگر از آن است. کلیه جنبه‌های تجربه را می‌توان بر حسب هر تعداد استعاره بازنمایی کرد؛ چراکه استعاره‌های مختلف دارای وابستگی‌های ایدئولوژیک متفاوت هستند (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۸۳). استعاره، انتقال معنای یک واژه یا عبارت به واژه یا عبارتی دیگر بر اساس شباهت‌های معنایی است. در استعاره، یک واژه به جای دیگری قرار می‌گیرد تا تصویر یا احساسی خاص را منتقل کند.

جدول ۲. بسامد استعاره‌ها در محور جانشینی در منطق‌الطیر

استعاره	مستعار منه	تعداد کاربرد
آتش	وصف دنیا	۱۳۰
چاه	دنیا	۳۴
خون	مشکلات	۱۱۵
آسمان/فلک	جایگاه بلند روح آدمی	۳۴
زمین	پستی غرایز انسانی	۲۸
روز	نور، روشنایی، امید	۱۰۸
شب	تاریکی، گمراهی	۱۱۳
مردی	مردانگی	۱۴
ماهی	نفس بد	۱۵
مور	طبع پست	۱۰

از واژگانی که به صورت استعاره به کار رفته‌اند می‌توان به "آتش"، "چاه" و "خون" اشاره کرد. چاه با ۳۴، خون ۱۱۵، و آتش ۱۳۰ مورد استعاره در وصف دنیا و مشکلات آن به کار گرفته شده‌اند. این استعاره‌ها، بار ارزشی جامعه‌شناختی دارند.

کرده موری را میان چاه بند کی رسد در گرد سیمرغ بلند
(عطار، ۱۳۸۴: ۱۰۷۸)

باد و خاک و آتش و خون آورد سرّ خویش از جمله بیرون آورد
(عطار، ۱۳۸۴: ۴۷)

از دیگر استعاره‌ها، استعاره‌های "آسمان" و "زمین" است. در منطق‌الطیر آسمان/فلک ۳۴، و زمین ۲۸ بار در قالب استعاره به کار رفته‌اند. آسمان استعاره از جایگاه بلند روح آدمی، و زمین استعاره از پستی غرایز انسانی است.

عقل کار افتاده جان دل داده اوست آسمان گردان زمین استاده زوست
(عطار، ۱۳۸۴: ۴۰)

همچنین استعاره‌های "روز" و "شب" در منطق‌الطیر به‌وفور به کار رفته است. روز با بسامد ۱۰۸ بار استعاره از نور و روشنی و امید؛ و شب با بسامد ۱۱۳ بار استعاره از تاریکی و گمراهی است. همچنین این دو واژه در تقابل معنایی و با بار اجتماعی مثبت و منفی آورده شده‌اند. شب به عنوان زمان سکوت و تفکر می‌تواند بار مثبتی از آرامش و تأمل را به همراه داشته باشد، اما در عین حال، می‌تواند نمایانگر ترس و ناامیدی نیز باشد. از سوی دیگر، روز با روشنایی و امید همراه است و می‌تواند زمانی برای تلاش و پیشرفت نیز تلقی می‌شود.

این تقابل در منطق‌الطیر نشان‌دهنده سفر روحانی پرندگان است که از تاریکی به سوی روشنایی حرکت می‌کنند، نمادی از جستجوی حقیقت و رسیدن به آگاهی. عطار با استفاده از این دو واژه، مفاهیم عمیق‌تری از زندگی و سیر روحانی را به تصویر می‌کشد.

روز از بسطش سپید افروخته شب ز قبضش در سیاهی سوخته
(عطار، ۱۳۸۴: ۲۴)

و همچنین است آوردن واژه "مردی" در معنای مردانگی (۱۹۴۰)، "ماهی" استعاره از نفس بد (۶۶۴)، "مور" استعاره از طبع ضعیف و پست (۱۰۷۷)، و

مورد دیگر "نماد" یا "سمبل" در منطق الطیر است. جدا از چند تفاوت، نماد و استعاره ارتباط تنگاتنگی با یکدیگر دارند. شمیسا نیز بیان می‌دارد که: «سمبل را در فارسی، رمز و مظهر و نماد می‌گویند. سمبل شبیه استعاره است با چند تفاوت» (۱۳۹۳: ۶۹). پل ریکور نیز معتقد است، آنچه نماد و استعاره را به هم مرتبط می‌سازد، بعد زبانی نماد و به عبارتی ویژگی استعاری آن است (برکاتی، ۱۳۹۴: ۱۶، به نقل از ریکور، ۱۹۷۶: ۶۸).

عطار در ابیات ۶۱۶ تا ۶۸۰ منطق الطیر به شیوه خاصی سمبل را به کار برده است. او در این بخش با ۱۳ پرنده گفت‌وگو می‌کند. هر گفت‌وگوی پنج‌بیتی ساختاری سه‌جزئی دارد: یک پرنده، یک پیامبر، و یک شخصیت منفی (ضدقهرمان). عطار همچون روانشناسی دقیق و جامعه‌شناسی باریک‌بین آسیب‌شناسانه نشان می‌دهد که کدام رهروان می‌توانند راه را به فرجام برسانند. پرندگان ممثل اصناف بشری و طبقات اجتماعی جامعه زمان عطار هستند که می‌خواهند به هدایت و رهبری هدهد (ممثل شیخ و رهبر) به حضور سیمرغ (ممثل ذات احدیت) راه یابند. برای مثال "باز" نماد کسانی است که طالب مقام و نزدیکی به حاکمان و سلاطین هستند؛ "هما" سمبل شیفتگان نفوذ و اقتدار و تأثیرگذاری در اجتماع و امور مملکت؛ و "تدرو" سمبل انسان‌هایی که در چاه ظلمت هوای نفس حبس شده‌اند.

جدول ۳. شخصیت‌ها و نمادهای بخش‌های سیزده‌گانه در منطق الطیر

پرنده		پیامبر		شخصیت منفی	
نام	نماد	نام	نماد	نام	نماد
هدهد	شیخ و رهبر	حضرت سلیمان	روح رهبری	دیو	نفس اماره
باز	طالب مقام و تقرب به سلطان	حضرت ذوالقرنین	دنیا‌گریزی	دنیا‌دوستی	نفس و هوس دنیوی
عندلیب	عاشق پیشه و خوشگذران	حضرت داوود	صدای خوش	زره و بند دنیا	جاذبه‌های مادی

پرتله		پیامبر		شخصیت منفی	
نام	نماد	نام	نماد	نام	نماد
طاووس	متظاهر و خودشیفته	حضرت آدم	توبه	مار	وسوسه و گمراهی
طوطی	متدینان ظاهری	حضرت ابراهیم	بت‌شکن	نمرود	ستمگری و شرک
کبک	جواهر دوست و پول‌پرست	حضرت صالح	معجزه	شتر وسوسه	وسوسه دنیوی
تذرو	اهل هوا و هوس	حضرت یوسف	زیبایی و پاکدامنی	چاه ظلمت	گمراهی
موسیچه	ره‌یافته به عنایت حق	حضرت موسی	سالک کوی حق	فرعون	سرکشی و عصیان

مرحبا ای هدهد هادی شده در طریقت پیک هر وادی شده

(عطار، ۱۳۸۴: ۶۱۲)

مرحبا ای خوش تذرو دوربین چشمه دل غرق بحر نور بین

(عطار، ۱۳۸۴: ۶۵۶)

خه خه ای باز به پرواز آمده رفته سرکش سرنگون باز آمده

(عطار، ۱۳۸۴: ۶۷۱)

۵. ۱. ۲. ارزش تجربی واژگان

ارزش تجربی با محتوا، دانش و اعتقادات سروکار دارد (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۷۱). ارزش تجربی واژگان به ویژگی‌ها و کارکردهای واژگانی اشاره دارد که در تحلیل گفتمان انتقادی مورد توجه‌اند. در تحلیل گفتمان انتقادی، ارزش تجربی واژگان به بررسی نقش و تأثیر واژه‌ها در ایجاد معانی، انتقال ایدئولوژی‌ها و روابط قدرت می‌پردازد. با توجه به این ارزش، تحلیل‌گران می‌توانند به درک عمیق‌تری از نحوه عملکرد زبان در جامعه و تأثیر آن بر رفتارها و نگرش‌های اجتماعی دست یابند. با توجه به واژگانی که در منطق الطیر دارای بار ارزش تجربی بوده و بسامد بالایی نیز دارند، می‌توان دریافت که عطار ایدئولوژی و تجربه خود از محیط پیرامونش را در این واژگان انتخابی رمزگذاری کرده است.

واژه‌های "جوی" ۹ بار، "کوه" ۳۰ بار، و "خاک" ۱۱۵ بار تکرار شده‌اند که از اجزای محیط رشد و نمو شاعر است و به همین دلیل می‌تواند نمایانگر تجربیات او از جهان طبیعی و

محیط زندگی‌اش باشد. حضور واژه "دریا" با بسامد ۶۲ بار نیز می‌تواند نشان از مطالعه، آگاهی و توجه شاعر به آن داشته باشد. بسامد این واژه‌ها از تجربه شاعر در حیطه جهان طبیعی پیرامونش حکایت دارد، زیرا نیشابور در درازای تاریخ به دلایل گوناگونی چون وجود آب‌وهوایی معتدل، معدن فیروزه، صنعت و هنر سفالگری، کشاورزی و قرارگیری در موقعیتی راهبردی-دفاعی، یکی از راه‌های مهم اقتصادی و اصلی جاده ابریشم و از قطب‌های علوم مادی و اسلامی، و یکی از شهرهای شهره ایران به‌ویژه در دوران طلایی اسلامی بوده است (حاکم نیشابوری، ۱۳۳۵: ۱۱۹). در طول تاریخ از نیشابور با عنوان نمادین شهر فیروزه یاد شده و وجود راه ابریشم نیز یکی از عوامل مهم رونق این شهر بوده است (لباف‌خانیک، ۱۳۹۳: ۲).

روی نه بر خاک گرم و خاک کوی زان که هر مجروح را داغ است روی
(عطار، ۱۳۸۴: ۳۲۴۲)

بحر را بگذاشت در تسلیم خویش کوه را افسرده کرد از بیم خویش
(عطار، ۱۳۸۴: ۹)

از واژه‌های برخاسته از وضعیت اجتماعی و اقتصادی محیط زندگانی شاعر، واژه‌های مربوط به سنگ‌های قیمتی، طلا و نقره است مثلاً "گنج" ۲۵ بار، "زر" ۷۵ بار، "عقیق" ۳ بار، "گهر/گوهر" ۳۰ بار، "سیم" ۲۳ بار، و "لعل" ۶ بار تکرار شده‌اند.

پاره‌پاره خاک را در خون گرفت تا عقیق و لعل ازو بیرون گرفت
(عطار، ۱۳۸۴: ۲۱)

گر به دست آید تو را گنجی گهر در طلب باید که باشی گرم‌تر
(عطار، ۱۳۸۴: ۳۳۴۱)

سیم و زر باید مرا ای بی‌خبر کی شود بی سیم و زر کارت به سر
(عطار، ۱۳۸۴: ۱۴۱۲)

از دیگر واژگان با ارزش تجربی که بیانگر اوضاع سیاسی حاکم بر محیط زندگی عطار است، می‌توان به واژه‌های "تیغ" با بسامد ۱۸، "زندان" با بسامد ۲۷، و "زور" با بسامد ۱۵ اشاره کرد.

کوه را هم تیغ داد و هم کمر تا به سرهنگی او افراخت سر
(عطار، ۱۳۸۴: ۱۳)

گاه تلخ است آب او و گاه شور گاه آرام است او را گاه زور
(عطار، ۱۳۸۴: ۹۹۱)

همچو یوسف بگذر از زندان و چاه تا شوی در مصر عزت پادشاه
(عطار، ۱۳۸۴: ۶۶۰)

واژگانی مانند "سود و زیان" نیز در دسته واژگان دارای ارزش تجربی قرار می‌گیرند، زیرا همان‌طور که گفتیم نیشابور سر راه جاده ابریشم قرار داشت و داد و ستد در آن رواج فراوان داشت.

در ره عشق تو هرچم بود، شد کفر و اسلام و زیان و سود، شد
(عطار، ۱۳۸۴: ۱۴۱۹)

جدول ۴. واژگان دارای ارزش تجربی مرتبط با محیط زندگی شاعر در منطق‌الطیر

واژگان مرتبط با ثروت و جواهرات		واژگان مرتبط با اوضاع سیاسی		واژگان مرتبط با محیط طبیعی و جغرافیایی	
واژه	بسامد	واژه	بسامد	واژه	بسامد
گنج	۲۵	تیغ	۱۸	دریا	۶۲
زر	۷۵	زندان	۲۷	کوه	۳۰
گهر/گوهر	۶۰	زور	۱۵	خاک	۱۱۵
سیم	۲۳				
لعل	۶				

۵. ۱. ۳. ارزش بیانی واژگان

ارزش بیانی با فاعل‌ها و هویت‌های اجتماعی سروکار دارد (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۷۲). ارزش بیانی واژگان در متن ادبی به معنای توانایی واژه‌ها برای انتقال احساسات، معانی عمیق و

تجربیات انسانی است. این ارزش به جنبه‌های زیبایی‌شناختی، احساسی و نمادین زبان اشاره دارد و می‌تواند تأثیر قابل توجهی بر نحوه درک و تفسیر متن ادبی داشته باشد. ارزش بیانی واژگان در متن ادبی نقشی کلیدی در شکل‌دهی به تجربه خواندن دارد. این ارزش به نویسندگان این امکان را می‌دهد که از طریق زبان احساسات و معانی عمیق را منتقل کنند. یکی از واژه‌های بار ارزش بیانی در سخن عطار، واژه "ایمن" است که با بسامد ۷ بار، با مفاهیمی از جمله "مکر"، "خطر"، "خصم"، "تیغ"، "کافر"، "دشمن" و ... همراه شده است که به طور ضمنی نشان از اوضاع وخیم اجتماعی و سیاسی و وجود ناامنی و خطر در زمانه عطار است. از جمله آن‌هاست این ابیات:

در چنین ره کان نه بُن دارد نه سر کس مبادا ایمن از مکر و خطر
(عطار، ۱۳۸۴: ۱۴۵۵)

با چنین خصمی ز بی تیغی به دست کی تواند هیچکس ایمن نشست
(عطار، ۱۳۸۴: ۲۹۲۲)

از دیگر واژگان دارای ارزش بیانی در منطق‌الطیر می‌توان به واژه‌های "صبر" و "انتظار" اشاره کرد به ترتیب با ۲۳ و ۱۱ بار تکرار که همراهی آن‌ها با واژه‌های "شوق"، "گریه"، "سوختن"، و "درد" وضعیت اسفبار جامعه زمان عطار و عدم توانایی مردم در مقابله مستقیم با اشغالگران غز و مغول را نشان می‌دهد. مردمی ستم‌دیده و مظلوم که با وجود حکومتی ضعیف، چاره‌ای جز صبر و شکیبایی و شاید مبارزات پنهانی نداشتند.

جان او می‌سوخت از درد فراق گشت بی صبر و قرار و اشتیاق
(عطار، ۱۳۸۴: ۴۴۱۴)

درد بایسد در ره او انتظار تا درین هر دو برآید روزگار
(عطار، ۱۳۸۴: ۳۳۲۰)

همچنین کارگرفتِ واژه‌های "تب" (۱۲۵۹)، "اضطراب" (۴۱۶)، "ناله" (۲۳۵۱)، "زردرو" (۹۷۴) و "ترس" (۲۳۰۷) نیز نشان از محیط خفقان‌آور و شرایط خونبار جامعه از زمان کودکی عطار تا لحظه مرگ و روحیه درداندیش این شاعر عارف دارد.

۵. ۲. سطح تفسیر

در سطح تفسیر پژوهشگر به بررسی روابط بین متن و بافت اجتماعی می‌پردازد. این مرحله شامل تحلیل معنایی و بررسی چگونگی تأثیر بافت اجتماعی بر تولید و درک گفتمان است و به سؤالاتی مانند «چگونه این متن با زمینه اجتماعی و فرهنگی خاصی ارتباط دارد؟» و «چه معانی و نگرش‌هایی از این گفتمان استخراج می‌شود؟» پاسخ می‌دهد. تفسیر به ما کمک می‌کند تا بفهمیم چگونه زبان در ساختارهای اجتماعی و فرهنگی عمل می‌کند و چگونه معانی در بافت خاصی شکل می‌گیرند. فرکلاف در توضیح این سطح بیان می‌کند: «تفسیر، چگونگی بهره‌جستن از دانش زمینه‌ای در پردازش گفتمان را مورد توجه قرار می‌دهد» (۱۳۷۹: ۲۴۵). در این سطح معانی نهفته، بافت اجتماعی، فرهنگی و تاریخی متن یا گفتار بررسی می‌شود و شامل بررسی عناصر معانی زبانی، بافت اجتماعی، ایدئولوژی‌ها، روابط قدرت، و تأثیرات اجتماعی می‌گردد.

سطح تفسیر در تحلیل گفتمان انتقادی کمک می‌کند تا افزون بر درک معنای ظاهری یک متن یا گفتار به عمق روابط اجتماعی و قدرت‌های نهفته در آن نیز پی ببریم. این نوع تحلیل می‌تواند به فهم بهتر مسائل اجتماعی و فرهنگی کمک کند و ما را از چالش‌های موجود در جامعه آگاه‌تر سازد.

در این بخش تلاش می‌شود با توجه به شرایط اجتماع و بافت موقعیتی که عطار در آن منطق‌الطیر را سروده، تفسیری جامع و مطلوب برای کاربرد واژگان مطرح‌شده در بخش توصیف ارائه شود. برخی واژه‌ها روایتگر اوضاع سیاسی و اجتماعی محیط‌اند و برخی دیگر ترسیم‌کننده اوضاع اقتصادی و معیشتی مردم در آن موقعیت جغرافیایی. عطار هم‌زمان بود با آشفته‌ترین دوران حکومت سلجوقیان. از حوادث تلخ و دردآور دوران کودکی او جنگ میان

عُزّان و سلطان سنجر است (۵۴۸ ق). عطار در آن زمان تقریباً ۶ یا ۷ ساله بود. بسیاری از شهرهای خراسان درگیر جنگ و هجوم غارتگران شدند و غزها مردم زیادی از جمله دانشمندان و زاهدان را کشتند. خاطرات کودکی عطار موجب مرگ اندیشی و درداندیشی بسیار در او شد. «او که در کودکی از فاجعه غز جان به در برده بود، در فاجعه مغول به سختی جان سپرد» (زرین کوب، ۱۳۸۵: ۴۴). دوران زندگی او از سخت‌ترین دوران‌های تاریخی است؛ لبریز از جنگ و خونریزی و چپاول و دیگر حوادث تلخ. امکان ندارد کسی با مطالعه تاریخ آن دچار افسوس و حسرت نشود. عطار در این جامعه با مردم زندگی می‌کرد و درد آنان را می‌فهمید.

۵.۳. سطح تبیین

تبیین سطح سوم تحلیل گفتمان انتقادی است که به بررسی روابط قدرت و نابرابری‌های اجتماعی می‌پردازد. در این مرحله، پژوهشگر به دنبال شناسایی ساختارهای اجتماعی، تاریخی و فرهنگی است که بر تولید و بازتولید گفتمان تأثیر می‌گذارند. سولاتی مانند «این گفتمان چگونه قدرت را تولید یا بازتولید می‌کند؟» و «چه نابرابری‌هایی در این گفتمان وجود دارد؟» در این مرحله مطرح می‌شود. تبیین به ما کمک می‌کند تا بفهمیم چگونه زبان و گفتمان می‌تواند به ایجاد یا تقویت نابرابری‌های اجتماعی کمک کند.

همچنین در سطح تبیین به بررسی و تبیین ساختارهای اجتماعی، فرهنگی و تاریخی که به تولید و تفسیر متن‌ها و گفتارها منجر می‌شوند، پرداخته می‌شود. این سطح به ما کمک می‌کند تا درک عمیق‌تری از چگونگی شکل‌گیری معناها و تأثیرات آن‌ها بر روابط زبان، قدرت و ایدئولوژی‌ها در جامعه پیدا کنیم. «عناصر کلیدی سطح تبیین شامل موارد زیر است: - ساختارهای اجتماعی: شامل بررسی نهادها، سازمان‌ها و نظام‌های اجتماعی‌ای می‌شود که بر تولید و توزیع گفتمان تأثیر می‌گذارند.

- بافت تاریخی: تحلیل بافت تاریخی به ما این امکان را می‌دهد که بفهمیم چگونه رویدادهای گذشته و تحولات اجتماعی بر تولید گفتمان‌های کنونی تأثیر گذاشته‌اند. این شامل شناخت تاریخچه اجتماعی و فرهنگی مرتبط با موضوع مورد نظر است.

- نظام‌های ایدئولوژیک: بررسی ایدئولوژی‌های غالب که در متن‌ها و گفتارها منعکس شده‌اند از جمله ارزش‌ها، باورها و پیش‌فرض‌هایی که بر انتخاب واژه‌ها و ساختارهای زبانی تأثیر می‌گذارند.

- روابط قدرت: تحلیل اینکه چگونه روابط قدرت در جامعه بر تولید گفتمان تأثیر می‌گذارد و چگونه این گفتمان‌ها می‌توانند روابط قدرت را تقویت یا تضعیف کنند و شامل بررسی کنشگران اجتماعی و سیاسی و موقعیت‌های آن‌ها در نظام‌های قدرت می‌شود.

- تأثیرات اجتماعی: چگونه گفتمان‌ها می‌توانند بر رفتارها، نگرش‌ها و باورهای اجتماعی تأثیر بگذارند و به تغییرات اجتماعی منجر شوند.

بنابراین، تبیین عبارت است از دیدن گفتمان به عنوان جزئی از روند مبارزه اجتماعی در ظرف مناسبات قدرت» (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۲۴۵).

روابط قدرت در بافت تاریخی زمان عطار باعث به وجود آمدن نوع خاصی از گفتمان در سطح زبان شد که در زبان شعر عطار به عنوان قسمتی از زبان جامعه ظهور یافت، زیرا زبان به تنهایی قدرتی ندارد بلکه زبان قدرت خود را از افراد قدرتمندی به دست می‌آورد که آن را به کار می‌گیرند (آقاگل زاده و غیاثیان، ۱۳۸۶: ۲۲). اندیشه اجتماعی عطار از نگرش‌ها و دیدگاه‌هایی نشئت می‌گیرد که به سوی آرمان‌گرایی گرایش دارند و تصویر انسان ایده‌آل و جامعه ایده‌آل (شهر آرمانی) را به نمایش می‌گذارد.

بخش دیگری از تفکر اجتماعی عطار ناشی از روابط اجتماعی موجود (وضع موجود) است که می‌توان آن را واقع‌گرایی اجتماعی نامید. ریشه‌های این بخش از اندیشه عطار در الزامات و محدودیت‌های واقع‌گرایانه جامعه نهفته است و او این موارد را در قالب نظریات اجتماعی برای بهبود ساختار اجتماعی فعلی و نظم‌دهی به روابط انسانی مطرح کرده است. او که فردی از متن جامعه است و با اقشار مختلف مردم سروکار دارد، با خردمندی،

اخلاق‌مداری و دیدی عمیق به مسائل اجتماعی عصر خود می‌نگرد و به تحولات گذشته نیز وقوف دارد. وی در پرتو بصیرت خویش به تبیین تغییرات تاریخ اجتماعی قوم خود دست زد و نگرش فنی-فلسفی به بار آورد. او در عمر خود بارها شاهد و ناظر حوادثی جانگداز بود. حال اگر اوضاع اجتماعی عصر عطار را از یک طرف، و جهان آرمانی او را از طرف دیگر در نظر بگیریم، متوجه می‌شویم نه تنها هیچ قرابتی بین این دو فضا وجود ندارد، بلکه میان آرمان‌های او و واقعیت‌های زندگی‌اش نیز فاصله بسیار است. در چنین محیطی عطار رسالت شاعری‌اش را به‌خوبی انجام می‌دهد؛ ضمن تعالیم عرفانی و اخلاقی، هر کجا که مجال یابد، از افراد و گروه‌هایی که خلاف جهان آرمانی او حرکت کنند، انتقاد می‌کند و ذهن خفته جامعه را به بیداری می‌کشانند. او برای بیان انتقادهای و اعتراض‌هایش، شیوه‌های گوناگونی را دنبال می‌کند که به شرایط جامعه، روحیه مردم، حاکمان عصر و شرایط دیگر بستگی دارد؛ برخی مستقیم است مانند سخنان پندآمیز و اعتراض گونه به برخی حاکمان، و برخی دیگر غیرمستقیم مانند استفاده از تمثیل، استعاره و نماد در قالب حکایت‌های گوناگون و آفرینش شخصیت‌هایی خاص مانند دیوانگان. عطار در اغلب حکایت‌هایی که قصد مبارزه با فحش را دارد، دیوانگان را نیز شرکت می‌دهد و داستان‌ها و حکایات خود را با حضور دیوانگان (عقلای مجانین) بیان می‌کند. این روش حسن‌هایی هم برای خود شاعر دارد مانند دور ماندن از تیررس انواع تهمت‌ها و افتراها. مانند حکایت آن دیوانه که می‌گریست و درباره علم سخن می‌گفت یا حکایت آن دیوانه که کودکان سنگش می‌زدند و...

نیم شب دیوانه‌ای خوش می‌گریست گفت این عالم بگویم من ز چیست؟
حقه‌ای سر بر نهاده ما، در او می‌پزیم از جهل خود سودا، در او
(عطار، ۱۳۸۴: ۲۶۵۸-۲۶۵۹)

۵.۳.۱. نهاد سیاست

وجود رمزگانی مانند شاه، سلطان، عسس، قاضی، محتسب، مدعیان، خداوندان زر و زور، توانگران مغرور، خواجه و ... در اشعار و حکایت‌های منطق‌الطیر نشان می‌دهد که او به نهاد

سیاست توجه داشته است. «از یک منظر می‌توان شعر عطار را شعری سیاسی دانست که دربارهٔ اوضاعی از اجتماع است که می‌توانست غیر از آنچه هست، باشد» (موحد، ۱۳۸۵: ۸۶). گفتمان غالب و مسلط در زمان عطار، گفتمان ریا و تزویر است؛ شاه، وزیر، عالم و فقیه و ... همه ریاکارند. بر این اساس، تردیدی در سیاسی - انتقادی بودن بسیاری از اشعار منطق‌الطیر باقی نمی‌ماند. او دربارهٔ اقشار مختلف حکومتی اظهار نظر کرده است. افراد حکومتی عصر او پادشاهان، وزیران، دبیران، حاجبان، صاحب‌خبران، همیدان، قاضیان، تاییان، مختاران، محتسیان، عوانان، پاسبانان، و ... بودند که عمدتاً عطار از ایشان انتقاد کرده است. گاه شاه را از نفس خویش بر حذر می‌دارد، گاه دلخوشی او را از ساختن کاخی ناپسند می‌داند، و گاه رفتار مثبتشان را تأیید می‌کند، تا انگیزهٔ تکرار آن رفتار باشد. اعتراض موضوع درصد قابل توجهی از حکایت‌های مثنوی عطار است.

پادشاهها من به چشم اعتبار آفت این ملک دیدم آشکار
(عطار، ۱۳۸۴: ۹۰۸)

۵.۳.۲. نهاد تصوف

در منطق‌الطیر واژگان نشان‌دار و رمزگان ناظر به نهاد تصوف فراوان به کار رفته است: زاهد، صوفی، فقیه و مفتی، مشایخ طریقت، خواجه، سالک، رهبر، طریق، وادی، روحانی و دنیایی که عطار در آن زندگی می‌کرد، فاصلهٔ زیادی با دنیای آرمانی او داشت. افرادی که به عنوان زاهد، عابد، عارف و صوفی شناخته می‌شدند، دیگر تأثیرگذار نبودند، بلکه فقط در ظاهر و کلام به استادان خود شباهت داشتند و فقط خود و مردم را فریب می‌دادند. برای توجیه توجه خود به ظاهر، برای آن حقیقت و باطنی تعریف کردند که با تعالیم گذشتگان تصوف در تضاد بود و به مرور زمان به جای توجه به امور باطنی سلوک، بیشتر هم و غمشان آراستن ظاهر و جمع‌آوری ثروت و پرداختن به غذا و شکم‌بارگی شد.

این همه ناپسامانی در روح حساس و حقیقت‌جوی عطار بی‌تأثیر نبود. این دوران پرتنش که جز فقر و بدبختی عاید مردمانش نبود، کمابیش ردپای خود را در آثار عطار برجای نهاده

است. او با زبان شعر و تفکری عالمانه، عارفانه و جامعه‌شناسانه^۵ اقشار و طبقات مختلف جامعه، عادات، رسوم، نظرات، افکار، گفتار، رفتار و آنچه مربوط به تربیت عمومی زمان خود است را به تصویر کشیده است. در این توصیف‌ها گاه به اسامی و وقایع تاریخی اشاره کرده است.

منطق‌الطیر سرشار از عقاید صوفیانه و عارفانه است که با ساده‌ترین زبان و در قالب حکایت بیان شده است. داستان حرکت مرغان به سمت حقیقت است، تا آن‌جا که انسان خود را در آئینه جمال سیمرغ ببیند و در او محو شود. این کتاب در یک نظام رمزی، آنچه که صوفیه طی سلوک روحانی خویش سیر الی‌الله می‌خوانند، تمثیل می‌کند (زرین کوب، ۱۳۷۸: ۹۳). منطق‌الطیر روایت یک طلب و کاوش است. جستجوی سیمرغ سفری است طولانی و پرحادثه و البته روحانی که سیر مراحل و حالات سالک را به تصویر می‌کشد؛ مراتب و درجات این سلوک در قالب جستجوی پرندگان بیان می‌شود.

هاتفی گفتش که ای صوفی در آی یک دکان زینجا که هستی برتر آی
(عطار، ۱۳۸۴: ۱۸۷۵)

۵.۳.۳. نهاد شریعت

مراحل شناخت حقیقت مرحله‌به‌مرحله و به صورت نظری در آثار و مثنوی‌های عطار ارائه شده است. از محتویات این آثار آشکار می‌شود که او در زندگی خود این مراحل را طی کرده است. او همان شخصیت دیوانه‌ای است که در آثارش حضور دارد، از شریعت گذر کرده و به مرحله حقیقت رسیده است. بنابراین او شناختی کامل از شریعت دارد و به آن پای‌بند است. از همین روست که واژگان نشان‌دار و رمزگان‌های دین و شریعت نیز به‌وفور در شعر عطار نمود دارد از جمله: زاهد، واعظ، شیخ، مصلّا، نماز، سجده، سجاده، تسبیح، توحید، حق، روحانی، دین، کافر، مومن و ...

لاف عشقش می‌زنم پیوسته من از همه ببریده‌ام بنشسته من
(عطار، ۱۳۸۴: ۲۸۳۴)

عطار معتقد بود که نفس انسان را می‌توان و باید با بند شرع رام کرد، تا او بتواند راه تعالی را در مسیر حقیقت دینی و الهی طی کند؛ چنان‌که فقیری به پادشاهی گفت: تو اسیر نفس خود شده‌ای، اما من آن را رام کرده‌ام چرا که تو دین را نشاختی ولی من شناخته‌ام:

زان که جانت روی دین نشاخته است نفس تو از تو خری بر ساخته است
لیک چون من سرّ دین بشاختم نفس سگ را هم خر خود ساختم
(عطار، ۱۳۸۴: ۲۰۱۷ - ۲۰۲۱)

او به بسیاری از آیات قرآن به صورت تلمیح و تضمین اشاره کرده است. در حقیقت، به کارگیری تعالیم، پیام‌ها و مفاهیم آیات قرآن از کارهای بسیار مهم و برجسته عطار به شمار می‌رود؛ زیرا افرادی همچون او شریعت را جدای از طریقت نمی‌دانند (زرین کوب، ۱۳۷۸: ۱۵۸).

جدول ۵. نمایش ارزش واژگانی توصیف در الگوی سه‌لایه فرکلاف در منطق الطیر

ارزش واژگان	روابط معنایی واژگان	نحوه ارتباط	بسامد واژگان
ارزش رابطه‌ای واژگان	محور هم‌نشینی	تناسب (شمول معنایی)	- درد (۱۱۲)، مرگ (۲۳)، اشک (۳۹)، جفا (۸)، رنج (۱۹)، عشق (۲۰۴) - درد بادل (۱۴ بیت)، صبر با انتظار (۵ بیت)
		تناسب تضاد (تضاد معنایی)	- دشمن (۱۴) و دوست (۲۶) / کفر (۲۵) و ایمان (۳۱) / کافر (۲۶) و دین (۵۳) - نام و ننگ (۶ بیت)
	محور جانشینی	استعاره	- آتش (۱۳۰)، چاه (۳۴)، خون (۱۱۵) - زمین (۲۸)، آسمان (۳۴) - روز (۱۰۸)، شب (۱۱۳)
ارزش تجربی واژگان	هم‌آیی با شرایط موجود در جامعه	نماد	پرنده‌گان
		جهان طبیعی و محیط زندگی شاعر	- دریا (۶۲)، کوه (۳۰)، خاک (۱۱۵)
		اوضاع اقتصادی و محیطی	- گنج (۲۵)، زر (۷۵)، عقیق (۳)، گوهر/گهر (۳۰)، سیم (۲۳)، لعل (۶)، سود (۲۷)، زیان (۱۱)
		اوضاع سیاسی و اجتماعی	- تیغ (۱۸)، زندان (۲۷)، زور (۱۵)

ارزش واژگان	روابط معنایی واژگان	نحوه ارتباط	بسامد واژگان
ارزش بیانی واژگان	هم‌آیی با ایدئولوژی و جهان‌بینی شاعر	دخالت آگاهی و تفکر و دغدغه‌های شاعر	- درد (۱۱۲) همراه با مفاهیم درمان، دل و ...
			- ترس (۲) و بیم (۱۱)
			- ایمن (۷) همراه با مفاهیم مکر، خطر، خصم و ...
			- تب اضطراب، ناله، ترس، زردرو، و ...

۶. نتیجه‌گیری

بهره‌گیری از واژگانی خاص در جایی که شاعر در خلق تصاویر شاعرانه می‌تواند بی‌شمار مضمون بیافریند، اهمیت انتخاب واژگان را آشکار می‌کند. در این پژوهش بر اساس الگوی تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف، واژگان نشان‌دار اجتماعی در منطق الطیر عطار در سه سطح توصیف، تفسیر، و تبیین بررسی شد.

در پاسخ به سؤالات پژوهش باید گفت: در سطح توصیف مشخص شد که بسیاری از واژگان به کاررفته در متن بار اجتماعی معناداری دارند؛ واژگانی که ارزش "رابطه‌ای"، "تجربی" و "بیانی" دارند. واژگانی چون پادشاه، فقیه، عارف، صوفی، مرید، مرشد و شیخ حامل نشانه‌هایی هستند که به موقعیت‌ها، نقش‌ها و سلسله‌مراتب اجتماعی اشاره دارند. این واژگان علاوه بر بار معنایی عرفانی حامل نظام‌های قدرت سیاسی، دینی و طبقاتی هستند که در بستر تاریخی سلجوقیان و خوارزمشاهیان شکل گرفته‌اند. استفاده آگاهانه از این واژگان نشان‌دهنده تلاش عطار برای برجسته‌سازی ابعاد چندگانه روابط قدرت در قالب نمادین و تمثیلی است.

در سطح تفسیر، این واژگان در بستری از تعامل میان گفتمان‌های غالب دینی، سیاسی و عرفانی معنا می‌یابند. تحلیل گفتمان نشان می‌دهد که عطار ضمن بازتولید بخشی از این گفتمان‌ها، از آن‌ها فاصله می‌گیرد و نوعی گفتمان انتقادی و مقاومتی را شکل می‌دهد که به بازخوانی و بازتعریف معنای قدرت و معنویت می‌پردازد. این گفتمان انتقادی که با رویکردی همزمان بازدارنده و نوآورانه همراه است، زبان عرفان را نه صرفاً

برای توصیف حال معنوی، بلکه به‌عنوان ابزاری برای مقابله با ساختارهای تثبیت‌شده سلطه به کار می‌گیرد.

در سطح تبیین، الگوی فرکلاف این امکان را فراهم می‌سازد تا زبان را نه فقط وسیله‌ای برای انتقال معنا، بلکه به‌عنوان ابزاری فعال در شکل‌دهی به آگاهی اجتماعی و کنش اجتماعی تحلیل کنیم. عطار با ساختاردهی گفتمان خود به گونه‌ای عمل می‌کند که زبان حامل ایدئولوژی خاصی است که به بازتولید یا مقاومت در برابر نظم مسلط می‌پردازد. زبان در منطق الطیر نقش یک کنشگر اجتماعی را بازی می‌کند که با نفی مشروعیت نهادهای رسمی قدرت و پیشنهاد جایگزینی معنوی و اخلاقی، فرایند بیدارسازی انتقادی مخاطب را تسریع می‌بخشد. انتقادهای عطار همه اقشار جامعه را در بر می‌گیرد و همان‌طور که در این پژوهش بحث شد سه نظام اصلی سیاست، شریعت و تصوف نیز در تیررس نقد شاعرانه او قرار دارد.

با بررسی واژگان و نشانه‌های اجتماعی می‌توان فهمید که عطار چگونه ساختارهای قدرت و هنجارهای اجتماعی زمان خود را به چالش می‌کشد. این تحلیل می‌تواند نشان دهد که چگونه مفاهیمی مانند عشق، حقیقت و جستجوی معنای زندگی در متن عطار تحت تأثیر شرایط اجتماعی و فرهنگی قرار دارد.

شاعر در منطق الطیر با بهره‌گیری از واژگان نشاندار اجتماعی ساختارهای قدرت و هنجارهای اجتماعی زمان خود را به چالش می‌کشد. این واژگان نه تنها بار معنایی خاص دارند، بلکه در بافت داستانی و تمثیلی کتاب، حامل نقد اجتماعی عمیقی نیز هستند. واژگانی مانند پادشاه، تخت، وزیر، عسس. این واژگان نمایانگر قدرت دنیوی‌اند، اما عطار آن‌ها را در تقابل با حقیقت عرفانی قرار می‌دهد. این گروه، اسیر نفس و ظاهر هستند و اغلب از مسیر حقیقت دور می‌مانند.

واژگان مربوط به نهادهای دینی رسمی مانند قاضی، فقیه، زاهد، و عابد را نماد ریا، ظاهرگرایی و دین‌فروشی می‌داند. در منطق الطیر، نزدیکی به خداوند نه از طریق فقه و

قضا، بلکه از مسیر عشق و فنا حاصل می‌شود. همچنین واژگان مربوط به حاشیه‌نشینان اجتماعی مانند دزد، گدا، دیوانه، کولی که معمولاً از جامعه طرد شده‌اند، در نگاه عطار حامل نوعی حقانیت باطنی هستند. او با برجسته کردن پاکی یا صداقت درونی این افراد، داوری‌های اخلاقی و طبقاتی جامعه را به چالش می‌کشد.

او با واژگان نشان‌داری چون شاه، فقیه، شیخ، گدا، عشق و دیوانه نه تنها شخصیت‌هایی را خلق می‌کند بلکه ارزش‌های متضاد با ساختارهای قدرت سیاسی، دینی و طبقاتی را نیز برجسته می‌سازد. او از طریق این واژگان، نظام‌های مشروعیت اجتماعی را زیر سؤال می‌برد و بینش عارفانه‌اش را به عنوان بدیلی رهایی‌بخش مطرح می‌کند.

بررسی واژگانی که عطار می‌توانست به کار ببرد ولی نیاورد، می‌تواند به ما نشان دهد که او چگونه با انتخاب آگاهانه واژگان، پیام انتقادی و عرفانی خود را تقویت کرده است. درواقع، سکوت یا حذف برخی واژگان نیز بخشی از راهبرد زبانی و گفتمانی اوست. برای مثال عطار از واژگان رسمی، درباری یا ستایش‌گرایانه نسبت به قدرت سیاسی مانند ظل‌الله، خاقان، و شهنشاه استفاده نکرده است زیرا نگاه او به قدرت پادشاهی، انتقادی و عرفانی‌گریز بود. او نمی‌خواست به سنت مدیحه‌سرایی تن بدهد و ترجیح داد زبان صوفیانه و نقادانه‌اش مستقل از دربار باقی بماند. او همچنین از اصطلاحات علمی، فلسفی یا منطقی رایج آن دوران مانند جوهر، عرض، علت غایی و... استفاده نکرد، زیرا عقل فلسفی و استدلال منطقی را ناکافی برای رسیدن به حقیقت می‌دانست. به جای آن، از واژگانی چون عشق، دیوانگی، فنا، و بی‌خودی استفاده کرد که بار احساسی و شهودی دارند. عطار در منطق‌الطیر نه تنها "آنچه گفت" بلکه "آنچه نگفت" را نیز هوشمندانه انتخاب کرد. او با حذف یا پرهیز از واژگان رایج در دربار، فقه، فلسفه، و شعر غنایی سطحی زبان خاصی ساخت که بتواند قدرت را نقد، دین را بازتعریف، و انسان را به سلوک باطنی دعوت کند.

در مجموع، یافته‌ها حاکی از آن است که منطق الطیر با استفاده از واژگان نشان‌دار اجتماعی و ساختارهای زبانی چندلایه، متنی گفتمانی است که در بستر جامعه چندگفتمانی دوران عطار، در مقام کنشگری زبانی ظاهر می‌شود. این متن نه تنها تلاشی در جهت تبیین مفاهیم عرفانی است بلکه کوششی آگاهانه برای بازخوانی و بازاندیشی در نظم اجتماعی، مناسبات قدرت و نظام‌های ارزشی زمانه خود است. بنابراین، تحلیل این اثر با رویکرد فرکلافی، افقی نوبه روی خوانش اجتماعی-انتقادی متون عرفانی می‌گشاید و نشان می‌دهد که حتی متون معنوی نیز درگیر در فرایندهای ایدئولوژیک و گفتمانی‌اند.

تعارض منافع

تعارض منافع نداریم.

ORCID

Afsaneh Tajik Ghaleh khajel orcid.org/0000-0003-0115-4397

Masoom Khodadadi Mahabac orcid.org/0000-0002-0583-7403

Alireza Ghojezade

منابع

- آقاگل‌زاده، فردوس. (۱۳۹۲). فرهنگ توصیفی تحلیل گفتمان و کاربردشناسی. تهران: علمی.
- آقاگل‌زاده، فردوس و غیاثیان، مریم. (۱۳۸۶). «رویکردهای غالب در تحلیل گفتمان انتقادی». زبان و زبان‌شناسی، ش ۵: ۳۹-۵۴.
- اردشیرزاده، امیرمحمد. (۱۳۹۷). شخصیت‌ها و اعلام حقیقی و نمادین در منطق الطیر عطار نیشابوری. پایان‌نامه دکترا، دانشگاه شیراز.
- برکاتی، سیده اکرم، و علمی سولا، محمدکاظم. (۱۳۹۴). «بررسی رابطه مفهوم نماد و استعاره در اندیشه ریکور». فلسفه، س ۴۳ ش ۲: ۱-۱۹.
- بشیر، حسن. (۱۳۹۹). روش عملیاتی تحلیل گفتمان. تهران: سروش.

تیلور، استفانی. (۱۳۹۷). تحلیل گفتمان چیست؟. مترجم عرفان رجبی و پدرام منیعی. تهران: نویسه پارسی.

حاکم نیشابوری، محمدبن عبدالله. (۱۳۳۵). تاریخ نیشابور. به سعی و کوشش بهمن کریمی. تهران: ابن سینا.

خاکباز، زهرا و حیدری، مهدی. (۱۳۹۹). «بررسی لحن پایدارانه تقابل عطار با صاحب‌منصبان دنیوی در آینه منطق‌الطیر». ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی. س ۱۶ ش ۶۱: ۱۰۵-۱۳۶. دشتی، سیدمحمد و متوسل، مژگان. (۱۴۰۰). «تحلیل انتقادی گفتمان قدرت در مثنوی (بررسی موردی قصه اهل صبا)». بوستان ادب. س ۱۳ ش ۴۷: ۱۴۹-۱۷۸.

ریکور، پل. (۱۹۷۶). شرق؛ چالشی برای فلسفه و الهیات. مترجم فرشید فرهمندنیا. تهران: آسنی. زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۸). صدای بال سیمرغ: درباره زندگی و اندیشه عطار. تهران: سخن

_____. (۱۳۸۵). یادداشت‌ها و اندیشه‌ها: از مقالات، نقدها و اشارات. تهران: سخن.

شمیسا، سیروس. (۱۳۸۰). کلیات سبک‌شناسی. تهران: فردوس.

_____. (۱۳۸۱). نگاهی به بدیع و ویرایش دوم. تهران: فردوس.

_____. (۱۳۹۳). بیان و معانی. ویرایش دوم. تهران: میترا.

عطار نیشابوری، محمدبن ابراهیم. (۱۳۸۴). منطق‌الطیر. به تصحیح و مقدمه محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن.

فتوحی رودمعجنی، محمود. (۱۳۹۰). سبک‌شناسی نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها. تهران: سخن. فرخ‌نیا، رحیم و حیدری، زهرا. (۱۳۹۰). «آستانه‌های پیوند و شکاف اجتماعی در منطق‌الطیر عطار نیشابوری». جامعه‌شناسی هنر و ادبیات، س ۳ ش ۱: ۱۸۹-۲۱۷.

فرکلاف، نورمن. (۱۳۷۹). تحلیل انتقادی گفتمان. ترجمه فاطمه شایسته‌پیران و همکاران. تهران: مرکز.

لباف خانیکی، میثم. (۱۳۹۳). «تأثیرات متقابل نیشابور و راه ابریشم در دوره ساسانی». مطالعات باستان‌شناسی، س ۶ ش ۱: ۸۷-۹۸.

محمدی پویا، فرامرز، ترکاشوند، سینا و محمدی پویا، سهراب. (۱۳۹۶). «پروورش تفکر انتقادی بر اساس تحلیل محتوای کتاب منطق الطیر عطار نیشابوری». پژوهشنامه تربیتی، س ۱۲ ش ۵۰: ۱۴۱-۱۶۴.

موحد، ضیا. (۱۳۸۵). شعر و شناخت. تهران: مروارید.

یارمحمدی، لطف‌الله. (۱۳۸۳). گفت‌مان‌شناسی رایج و انتقادی. تهران: هرمس.

References

- Aghagolzadeh, F. (1392/2013). *Farhang-e towsifi-ye tahlil-e gofteman va korbordshenasi* [Descriptive dictionary of discourse analysis and pragmatics]. Tehran: Elmi. [In Persian].
- Aghagolzadeh, F., & Ghiyathian, M. (1386/2007). Ruykardhay-e ghaleb dar tahlil-e gofteman-e enteqadi [Dominant approaches in critical discourse analysis]. *Zaban va Zabanshenasi*, 5, 39-54. [In Persian].
- Ardeshtirzadeh, A. (1397/2018). *Shakhsyat-ha va a'lam-e haqiqi va namadin dar Manteq al-tayr-e 'Attar-e Nayshaburi* [Real and symbolic characters and figures in 'Attar Nayshaburi's Manteq al-tayr]. Unpublished PhD Dissertation, Shiraz University. [In Persian].
- 'Attar Nayshaburi, Mohammad ibn Ebrahim. (1384/2005). *Manteq al-tayr* [The Conference of the birds]. Edited and with an Introduction by Mohammad Reza Shafiei Kadkani. Tehran: Sokhan. [In Persian].
- Barkati, S. A., & Elmi Sula, M. K. (1394/2015). Barrasi-ye rabete-ye mafhum-e namad va este'areh dar andishe-ye Ricoeur [Examining the relationship between the concepts of symbol and metaphor in Ricoeur's thought]. *Falsafeh Quarterly*, 43(2), 1-19. [In Persian]
- Bashir, H. (1399/2020). *Ravesh-e amaliyati-ye tahlil-e gofteman* [Practical methods of discourse analysis]. Tehran: Soroush. [In Persian].
- Dashti, S. M., & Motavassel, M. (1400/2021). Tahlil-e enteqadi-ye gofteman-e qodrat dar *Masnavi* (barresi-ye moredi-ye qesse-ye ahl-e Saba) [Critical discourse analysis of power in *Masnavi* (A case study of the story of People of Saba)]. *Bustan-e Adab*, 13(47), 149-178. [In Persian]
- Fairclough, N. (1379/2000). *Critical discourse analysis*. Trans. Fatemeh Shayesteh Piran et al. as *Tahlil-e enteqadi-ye gofteman*. Tehran: Markaz. [In Persian].

- Farrokhnia, R., & Heydari, Z. (1390/2011). Astaneh-hay-e peyvand va shekaf-e ejtema'i dar *Manteq al-tayr*-e 'Attar-e Nayshaburi [Thresholds of social connection and disconnection in 'Attar Nayshaburi's *Manteq al-tayr*]. *Jame'ehshenasi-ye Honar va Adabiyat*, 3(1), 189-217. [In Persian].
- Fotuhi Rudmajani, M. (1390/2011). *Sabkshenasi: Nazariyeh-ha, ruykardha va ravesh-ha* [Stylistics: Theories, approaches, and methods]. Tehran: Sokhan. [In Persian].
- Hakem Nayshaburi, Mohammad ibn Abdollah (1335/1956). *Tarikh-e Nayshabur* [The history of Nayshabur]. Ed. Bahram Karimi. Tehran: Ibn Sina. [In Persian].
- Khakbaz, Z., & Heydari, M. (1399/2020). Barrasi-ye lahn-e paydaraneh-ye taqabol-e 'Attar ba sahib-manseban-e donyavi dar ayeneh-ye *Manteq al-tayr* [A study of 'Attar's persistent tone of confrontation with worldly authorities in *Manteq al-tayr*]. *Adabiyat-e Erfani va Osturehshenakhti*, 16(61), 105-136. [In Persian].
- Labbafeh Khaniki, M. (1393/2014). Ta'sirat-e moteqabel-e Nayshabur va rah-e abrisham dar dowreh-ye Sasani [The mutual influences of Nayshabur and the Silk Road in the Sassanian era]. *Motale'at-e Bastanshenasi*, 6(1), 87-98. [In Persian].
- Mohammadi Pouya, F., Torkashvand, S., & Mohammadi Pouya, S. (1396/2017). Parvaresh-e tafakkor-e enteqadi bar asas-e tahlil-e mohtavay-e ketab-e *Manteq al-tayr*-e 'Attar-e Nayshaburi [Developing critical thinking based on the content analysis of 'Attar Nayshaburi's *Manteq al-Tayr*]. *Pazhuheshnameh-ye Tarbiyati*, 12(50), 141-164. [In Persian].
- Movahhed, Z. (1385/2006). *Sh'er va shenakht* [Poetry and knowledge]. Tehran: Morvarid. [In Persian].
- Ricoeur, P. (1976). *Evil: A challenge to philosophy and theology*. Trans. Farshid Farahmandnia as *Shar: chaleshi baraye falsafeh va elahiyat*. Tehran: Asni. [In Persian].
- Shamisa, S. (1380/2001). *Kolliyat-e sabkshenasi* [The essentials of stylistics]. Tehran: Ferdows. [In Persian].
- Shamisa, S. (1381/2002). *Negahi beh badi'* [A look at rhetoric]. 2nd Edition. Tehran: Ferdows. [In Persian].
- Shamisa, S. (1393/2014). *Bayan va ma'ani* [Rhetoric and semantics] (2nd ed.). Mitra. [In Persian].
- Taylor, S. (1397/2018). *What is discourse analysis?* Trans. Erfan Rajabi & Pedram Maniei as *Tahil-e gofteman chist?* Neviseh Pars. (Original work published 2005) [In Persian].

- Zarrinkoub, A. H. (1378/1999). *Seday-e bal-e simorgh: Darbareh-ye zendegi va andisheh-ye 'Attar* [*The Sound of the Simorgh's wings: On the life and thought of 'Attar*]. Tehran: Sokhan. [In Persian].
- Zarrinkoub, A. H. (1385/2006). *Yaddasht-ha va andisheh-ha: Az maqalat, naqd-ha va esharat* [*Notes and thoughts: From articles, critiques, and references*]. Tehran: Sokhan. [In Persian].
- Yarmohammadi, L. (1383/2004). *Goftemanshenasi-ye rayej va enteqadi* [*Common and critical discourse analysis*]. Tehran: Hermes. [In Persian].

استناد به این مقاله: تاجیک قلعه‌خواجه، افسانه، خدادادی مهاباد، معصومه، و قوجه‌زاده، علیرضا. (۱۴۰۳). بررسی واژگان نشان‌دار اجتماعی در منطق‌الطیر عطار بر اساس رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف. پژوهش‌نامه زبان ادبی، ۲ (۸)، ۱۹۱-۲۳۰. doi: 10.22054/jrl.2025.84576.1146

Literary Language Research Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.